

A város mint metafora

A híres bécsi kritikus, Karl Kraus szerint a metafora az emberi világ mértéke.² (Sokat idézett *bon-mot*-ja szerint a századfordulós monarchia fővárosa a világvége laboratóriuma volt – ha a két világháború örökségének távlatából tekintjük, igazán nagyot, sajnos, nem tévedett.)³ Tény, hogy a város fogalmáról kielégítő történeti meghatározást adni lehetetlenség, ám a városokról szóló diskurzusok időbeli változásai gazdagon illusztrálják a város mint képzet állandó jelenlétét és metaforikus erejét az európai történelemben. (Ugyanígy nehéz megállapítani, miben is áll a vidék vidék mivolta. Egy bizonyos: város nélkül nincs vidék, ahogy vidék nélkül aligha létezhet város.)⁴ Már Arisztotelész is úgy gondolta, hogy a kisebb szükségközösségek, mint a háznép, falu a városállamban érik el szintézisüket: az „önmagukban való elegendőséget”, azaz az autarkiát.⁵ A város mint metafora tehát elsődlegesen politikai, mi más is lehetne, a politika szó is a város fogalmából eredeztethető, sőt igazából az állam is.

A város kérdése Arisztotelész óta kitüntetetten a politikai filozófia kérdése is, ám a racionális bölcseleti megfontolásokon túl mitikus képzetek is bőven tapadnak hozzá – s ezek toposzai jól mutatják a városról szóló képzetek sokoldalúságát. A városokról szóló középkori krónikák és koraújkori leírások visszatérő eleme a város régiségének, csodás eredetének, ősi alapításának kiemelése, a város nemessége, a falak, bástyák, tornyok jelképezte ereje, illetve lakóinak kiváló fizikai és lelki tulajdonságai, mint szorgalmuk és büszkeségük vagy a nők

¹ Tudományos főmunkatárs, intézetvezető, Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézet; Hatos.Pal@uni-nke.hu.

² Allan Janik: Karl Kraus – Apocalyptic Satirist. The Post-War Crisis and the Rise of the Swastika. *Central European History*, 40. (2007), 1. 165.

³ Kraus megállapításának kontextusához lásd Robert S. Wistrich: *Laboratory for World Destruction. Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 2007.

⁴ Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016. 29–60.

⁵ Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1984.

csinossága, a férfiak leleményessége és/vagy bátorsága.⁶ A felvilágosodás századában kibontakozó modernitás is alkotott toposzokat a városról, ezek között a legismertebbek azok, amelyeket Carl E. Schorske egy tömörségében is pompás tanulmányában felsorolt, amelyben a várost mint metaforát vizsgálta az elmúlt kétszáz év európai eszmétörténetében.⁷ Schorske a várost mint erényt és romlást, illetve mint a jón és rosszon túli modern egzisztenciát vette számba. Értelmezésében Voltaire (és részben Adam Smith) nyomán kelt életre a város mint az erény szimbóluma és lehetősége a felvilágosodás optimizmusában, amely az ipart mint iparsztriat (azaz „iparkodást”) értékelte magasra. A város ugyanakkor – különösen Voltaire-nél – a gazdagok gyönyör- és kielégüléskeresésének elsődleges színtere, s ekként az emberi nem előrehaladását és harmóniájának kibontakozását is elősegíti, hiszen a luxus változatos és költséges életformái és folyton növekvő igényei folyamatosan munkát adnak a kézművesek és kereskedők tömegeinek.

Az ipari forradalom és a nagyvárosok létrejötte azonban a felvilágosodás egy másik, pesszimistább hagyományának biztosít nagyobb helyet: a bűnös város toposzának. Ebben a jelentésben a városi fejlődés a természet és az emberi nem primordiális közösségének szétforgácsolását indítja el, az ismerős terek és tájak lerombolásához vezet, s mindezt a profit, a „mammon” hajhászásának alantas ösztönzésére. A bűnös város oly elterjedt gondolata egyben a modern, 19. századi ember kiábrándulását, megcsalatott reményeit és az ebből eredő hasadt tudatát is kifejezi. Az utak, hidak, vasutak és ipari épületek hívták létre a modern funkcionális építészetet, a technika és az újítás szentélyeit; a nagyvárosi polgár otthona, a sívár bérpaloták azonban autentikus stílust nem nyertek, eklektikus mivoltukban csak történelmi díszletek, az „emberközeli” múlt elvesztett édenének illuzórikus dokumentumai, vagy éppen, mint Walter Benjamin marxista kritikájában, az áruként való megjelenés előtti tétovázás, a felébredés előtti közvetlen álmok maradványai.⁸ A modern időkre oly jellemző nosztalgia sokszólamú diskurzusából kihallatszó *ressentiment* úgy láttatja, hogy a nagyvárosok méretük, kiterjedésük révén is az elidegenedés és a nyugtalanság helyei. A nagyváros monumentális díszletei mögül kiveszett a középkori és a korai újkor

⁶ Waldemar Deonna: *La fiction dans l'Histoire ancienne de Genève et du Pays du Vaud*. Genève, Kundig, 1929.

⁷ Carl E. Schorske: *The Idea of the City in European Thought. Voltaire to Spengler*. In Carl E. Schorske: *Thinking with History*. Princeton, Princeton University Press, 1998. 37–55.

⁸ Walter Benjamin: Párizs, a XIX. század fővárosa. Ford. Széll Jenő. In Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat, 1969. 93.

szerves fejlődés átlátható és követhető ritmusú munkamegosztása, ismerős és otthonos urbanitása, eltűnt a középkori városgazdaság „kicsiny képe”, azé a városé, amely még szinte „észrevétlen nő ki a föld kebeléből”, és „szelíden” válik le a földesúr „testéről”, s amelynek szokásszerűségében „a közösség minden cél nélkül, a közeli együttélés alapján szabályozta önmagát”.⁹ A *par excellence* modern várost viszont a régi századfordulót megelőző évtizedek korszaka hozta el, a várost, amely túl van jón és rosszon, és – tegyük hozzá Schorske leírásához – túl van mítoszon és történelmen. A felvilágosodás városa a középkor sötétségéből bontakozott ki, s képe a rózsás jövőndőbe tekintett; a „bűnös város” viszont visszamatutott az időben, mivel metaforája a természet és ember eredeti harmóniájának vagy a középkor univerzális értékrendjének, de mindenképpen egy tételezett aranykornak az elárulását beszéli el. Szemben a városnak e két, etikailag motivált képével, amely időbeli struktúrák folyamatába illeszthető, az új, a jón és rosszon túli metropolisz nietzschei ihletésű képzete félrelöki a progresszió és a regresszió morális síkon megfogalmazott dilemmáját. Nem egy meghatározott időbeli helyzetben, nem a múlt és a jövő között helyezkedik el, hanem az „itt és most” örök ideiglenességében. Lényege az áttűnés, az átmenet vagy éppen a válság, krízis állandósága, s ezzel párhuzamosan a történelem „terhének” elutasítása. A közvilágítás és a villamosítás ebben az értelemben a város éjjeli arcának ad sugárzást: az éjjeli fények dicsérete, a folytonos mámor, az est állapota, amely a kalandban és a kiszámíthatatlanságban, sőt a veszélyben lelt gyönyör urbánus léthez kötött auráját jeleníti meg, messze van már a 18. század városának napvilág mellett tevékenykedő szorgalmától.¹⁰ Az éjszakai élet, az izgatottság, a mámor mellett a sötétség másik arcát is hangsúlyozza, a nyomor és a marginális lét esztétikus felfogása a nagyvárosi létet mint sajátos modern egzisztenciát emeli fel, függetlenül attól, hogy társul-e hozzá – mint Gorkijnál vagy Rilkenél – társadalmi utópia és szociális elkötelezettség.¹¹ Ebben a sajátos, jón és rosszon túli létezés-módban, amelynek saját színe az éjszaka, a modern én térbeli kiterjedése is összetöpreődik, ahogy a fiatal Henry James rajzolja

⁹ Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 100–101, 604. Hajnal István kulturális kritikája sokat köszönhet a két világháború közötti évek konzervatív eszmé-áramlatainak – de a középkor „emberléptékűsége” a baloldali városfejlesztés ideáit is inspirálta.

¹⁰ Judith R. Walkowitz: *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late Victorian London*. Chicago, University of Chicago Press, 1992.

¹¹ N. Kovács Tímea: Az éjszakai város. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 919–923.

saját maga és London portréját 1876-ban: „személytelen, sötét lyuk a hatalmas és általános feketeségben”.¹²

A város mint szervezett tér azonban egyetlen előbb felsorolt értelemben sem az elsődleges valóságok metaforája, hiába hívnak időnként egyes humanista gondolkodók az „organikus városhoz” való visszatérésre.¹³ A teremtés elbeszélése az emberi kezdetet a kertbe helyezte, az üdvösség viszont már a „mennyei Jeruzsálem” terein teljesül be, ahol „többé sosem lesz éjszaka”, s amelynek „nincs szüksége a napra, sem a holdra, hogy világítsanak benne; mert az Isten dicsősége megvilágosította azt, és annak szövéténeke a Bárány” (Jel 21, 23, 25). A város bibliai képe a zsidó–keresztény hagyomány üdvtörténeti látásmódjának megnyilvánulása, ahol a parúszia nem a kezdetek helyreállítását jelenti, hanem Isten üdvtörténeti tervének teljes kibontását. Ha már a „szent város” archaikus toposza sem az eredethez igazít vissza, még kevésbé az erény és munkálkodás képeivel vagy a romlás képzetével övezett város e világi metaforái, s legkevésbé a mesterséges, sőt virtuális terek megalkotásával az idő struktúráitól magát eloldó modern, illetve posztmodern város. Mindegyik konfliktusban áll a természet vagy a falusi élet és a primitív valóságok egyéb térbeli képeinek tudatlanként és/vagy romlatlanként, meghaladottnak vagy elpusztítottnak ábrázolt metaforáival, s csak kivételes esetben történik meg, hogy a város „az élet két nagy ellenlábásának”, a szellemi létezésnek és a természeti állapotnak magasabb egységébe hívna, mint Georg Simmel Firenzéje, ahol a „természet szellemmé vált, anélkül hogy feladta volna önmagát”.¹⁴

Talán éppen ezért, a másodlagosság s az épített környezet csináltságának magától adódó benyomásából adódóan is a városhoz fűződő képek és narratívák fokozottan alkalmasak a szakítás, a törés megjelenítésére, a múlt aszimmetrikus bemutatására, olyan látásra, amelyben a dolgok régi rendje elmúlt, s valami új, ígéretes vagy éppen bizonytalan forma magasodik a táj eltűnésre ítéltetett régi képe fölé. A hagyomány beérkezettisével szemben az ilyen, alapvetően dichotómiát hordozó képek mögött annak reménye és kíváncsisága áll, hogy a jövő határozottan különbözzék a jelentől. De a másodlagos valóságok megjelenítéséből következően az sem véletlen, hogy a városhoz fűződő képzetekben a száműzetés és az elidegenedés s hozzá kapcsolódóan az idegen, a menekült,

¹² „[...] *an impersonal black hole in the huge general blackness*”. Idézi Walkowitz (1992): i. m. 15.

¹³ Lásd különösen Lewis Mumford: *The City in History*. New York, Harcourt, 1961.

¹⁴ Georg Simmel: *Velence, Firenze, Róma*. Budapest, Atlantisz, 1990. 13.

a hontalan képe, sőt mint Walter Benjamin Baudelaire-olvasatának kortárs kultusza is mutatja, a céltalan csatangoló, a *flâneur* tévelygő alakja is gyakran megjelenik, és vesz fel metaforikus pozíciókat, és ekként szolgálja a róluk szóló diskurzusban megnyilvánuló identitáskonstrukciók kifejezését.¹⁵

Amit előzőleg írtam, azt az urbánus képzetek nyugat-európai hagyományából idéztem, de akár gondolhatunk New Yorkra is, a „Metropolis” 20. századi amerikai megtestesülésére. Ez utóbbi város történeti fejlődésének összehasonlító vizsgálatával több európai város esetében kísérleteztek, egy úttörő szemléletű kortárs munkából például azt is megtudhatjuk, hogy az útmenti fák mit mesélnek a nők jogairól és munkaerőpiaci helyzetéről, szegénység és gazdagság térbeli szimbolizmusáról, s a jövőbe vetett hit társadalomtörténetéről Berlinben és New Yorkban, ez utóbbi ugyanis a berlini várostervezés „zöld” mintáját is követte.¹⁶ A városhoz kötött modern képzeteknek tehát nem feltétlenül alkotják elsődleges kontextusát a nemzeti történelem narratívái, a New York és Budapest összehasonlító vizsgálatáról szóló monográfia szerzői harminc éve arra a következtetésre jutottak, hogy a városi politika és identitás konfliktusai New Yorkban kevésbé voltak a nemzeti elbeszéléseknek kiszolgáltatva, mint Budapesten.¹⁷ Ha a város nem a szimbolikus politika elsődleges csatateré, akkor jobban látszik, miként lesz vagy nem lesz a város a társadalmi egyenlőtlenség leküzdésének és a kulturális és technikai innovációnak a kísérleti terepe.

Nagy kérdés, hogy vajon leírható-e a Baltikumtól az Adriáig és az Elbától az egykori Osztrák–Magyar Monarchia keleti határáig terjedő régió, tehát a tágabb értelemben vett közép- (és kelet-) európai város a fentebb idézett gondolati konstrukciókkal? Vagy a térség városai inkább egymással mutatnak közös urbanizációs történeti sajátosságokat – s leginkább múltjuk antagonisztikus szimbolikus öröksége szempontjából érdekesek? Miként ragadhatók meg társadalomtörténetileg és szimbolikus reprezentációk szintjén vagy éppen a környezetükhöz való viszonyukban? Melyek ezek a sajátosságok, milyen belső különbségeik vannak, és milyen különbségek léteznek az Európa „magrégiónak” tekintett nyugat-európai, illetve a többi, „perifériaként” leírt észak-, dél-,

¹⁵ Müllner András: Teknősbéka-sétáltatás. A város és a flâneur metaforája a hipertext-diskurzusban. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 924–931.

¹⁶ Sonja Dümpellman: *Seeing Trees. A History of Street Trees in New York City and Berlin*. New Haven, Yale University Press, 2019.

¹⁷ Carl E. Schorske – Thomas Bender: Afterword. Historical Perspectives and National Cultures. In Thomas Bender – Carl E. Schorske: *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. New York, Russell Sage Foundation, 1994. 367–372.

illetve kelet-európai urbanizációs fejlődésmodellek között? Kétségtelen, hogy Budapesthez, Prágához vagy éppen Bécshez erőteljes közös képek rendelhetőek, s kétségtelen, az is, hogy ezek a városok sokban osztják a nyugat-európai városfejlődés s az ehhez rendelt elbeszélések nem egy elemét – ám sokszor emlegetett *fin de siècle* kozmopolitizmusukra sötét árnyékként vetül ellentétük saját környezetük politikailag instrumentalizált, s – legtöbbször konstruált – „tősgyökerességével”.¹⁸ A „vörös Bécs” szembenállása a katolikus Ausztriával, a bűnös Budapest „idegensége”, amely megtagadta „ezeréves múltját”, és „sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit” vagy éppen a német Prága ellentéte a „tisztá” cseh vidékkel, az urbanitást, az urbanizációt feszültebb fényben láttatja Európa középső felén, mint nyugati tájain. A modernizáció tagadhatatlanul együtt járt a politika etnicizálásával és ezzel párhuzamosan a nyelvi, vallási és nemzetiségi homogenizáció kikényszerítésével. Ám kérdés, hogy a múlt nyomai véglegesen eltüntethetők-e? Történeti-kritikai feldolgozásuk talán segítségül szolgálhat olyan lokális emlékezhelyek kialakításának, amelyek a jövő városát élhetővé teszik, és nem a társadalmi disztópiák profétáit igazolják. A francia történész, Michel de Certeau szerint a 16. század óta „a város, mint tény fokozatosan várossá, mint koncepcióvá alakul”.¹⁹ Ha ez így van, a városról szóló történeti gondolkodás továbbra is kimeríthetetlen – hiszen folyamatosan változik annak összefüggésrendszere, hogy milyen koncepció(ka)t fogalmazunk meg a városról. A kötetünk *Város és identitás* című részében közölt léptékgazdag kontextusokat és változatos módszertani készletet mozgósító, a különböző nemzeti és lokális forrásbázison nyugvó tanulmányok ezt a megállapítást helytállóvá teszik – s arra biztatnak, hogy évkönyvünk írásai nyomán újabb intellektuális kérdésfeltevések szülessenek közös hazánk, Közép-Európa értelmezéséhez.

¹⁸ Két paradigmaticus munka: Carl E. Schorske: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, Vintage Books, 1979; Allan Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. New York, Simon and Schuster, 1973; illetve Allan Janik: *Wittgenstein's Vienna Revisited*. London, Routledge, 2018. Magyar szempontból lásd Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. összehasonlító várostörténeti tanulmányait, illetve John Lukacs: *Budapest, 1900*. Budapest, Európa, 2014.

¹⁹ Michel de Certeau: A cselekvés művészete. Séta a városban. *Café Babel*, 18. (2009), 59. 16.

Felhasznált irodalom

- Arisztotelész: *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat, 1984. Online: <https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>
- Benjamin, Walter: Párizs, a XIX. század fővárosa. Ford. Széll Jenő. In Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat, 1969. 75–94.
- de Certeau, Michel: A cselekvés művészete. Séta a városban. *Café Babel*, 18. (2009), 59. 15–26.
- Deonna, Waldemar: *La fiction dans l'Histoire ancienne de Genève et du Pays du Vaud*. Genève, Kundig, 1929.
- Dümpellman, Sonja: *Seeing Trees. A History of Street Trees in New York City and Berlin*. New Haven, Yale University Press, 2019. Online: <https://doi.org/10.12987/9780300240702>
- Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Janik, Allan: Karl Kraus – Apocalyptic Satirist. The Post-War Crisis and the Rise of the Swastika. *Central European History*, 40. (2007), 1. 164–166. Online: <https://doi.org/10.1017/s0008938907000428>
- Janik, Allan: *Wittgenstein's Vienna Revisited*. London, Routledge, 2018. Online: <https://doi.org/10.4324/9781351326162>
- Janik, Allan – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. New York, Simon and Schuster, 1973.
- Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2016. 29–60.
- Lukacs, John: *Budapest, 1900*. Budapest, Európa, 2014.
- Mumford, Lewis: *The City in History*. New York, Harcourt, 1961.
- Müllner András: Teknősbéka-sétáltatás. A város és a flâneur metaforája a hipertext-diskurzusban. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 924–931.
- N. Kovács Tímea: Az éjszakai város. *Jelenkor*, 47. (2004), 9. 919–923.
- Schorske, Carl E.: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, Vintage Books, 1979.
- Schorske, Carl E.: The Idea of the City in European Thought. Voltaire to Spengler. In Carl E. Schorske: *Thinking with History*. Princeton, Princeton University Press, 1998. 37–55.
- Schorske, Carl E. – Thomas Bender: Afterword. Historical Perspectives and National Cultures. In Thomas Bender – Carl E. Schorske: *Budapest and New York: Studies*

Hatos Pál

in Metropolitan Transformation, 1870–1930. New York, Russell Sage Foundation, 1994. 367–372

Simmel, Georg: *Velence, Firenze, Róma*. Budapest, Atlantisz, 1990.

Walkowitz, Judith R.: *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late Victorian London*. Chicago. University of Chicago Press, 1992. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226081014.001.0001>

Wistrich, Robert S.: *Laboratory for World Destruction. Germans and Jews in Central Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 2007. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1djmgcz>